

BERDAQNING «AHMOQ PODSHO» DOSTONIDA BOTIR QIZ FOLKLOR ARXETIPI REPREZENTACIYASI XUSUSIYATLARI

Ubbiniyazova Jamila Turikmenbaevna

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi
Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23754838>

Annotatsiya: Qoraqalpoq mumtoz adabiyoti vakili Berdaqning ijodida folklor an‘analar va realistik an‘analar sintezlanadi. Maqolada shoirning «Ahmoq podsho» dostonida arxetip masalasi yoritiladi. Zamon tengsizligini va podshoning odilsizligini oshkor etishga bag‘ishlangan mazkur asardagi obrazlarda folklor arxetiplari representatsiyalangan. Muallif botir qiz folklor arxetipi asosida yaratilgan bosh qahramonlar Gulim bilan Gulzar obrazining yaratilish xususiyatlarini ochib beradi. Berdaq shoir «botirning sayoxati» (initsiatsiya): tug‘ilish – sinov – o‘lim – qayta tirilish» (J.Kempbell) modeliga tayanadi, shuningdek ham bosh, ham ikkinchi darajali qahramonlar tabiatining dualligi tamoyiliga rioya qiladi.

Kalit so‘zlar: arxetip, doston, «Ahmoq podsho», xon, Gulim, Gulzar, botir qiz, botir yigit, мотив, дуаллик.

ОСОБЕННОСТИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ФОЛЬКЛОРНОГО АРХЕТИПА ДЕВУШКА- БАТЫР В ДАСТАНЕ БЕРДАХА «ЦАРЬ-САМОДУР»

Аннотация: В творчестве представителя каракалпакской классической литературы Бердаха синтезируются фольклорные и реалистические традиции. В статье освещается проблема архетипа в дастане поэта «Царь-самодур». В образах данного дастана, посвященном обличению несправедливости эпохи и произвола правителя, репрезентованы фольклорные архетипы. Автор раскрывает особенности создания образов главных героинь – Гулим и Гульзар на основе фольклорного архетипа девушка-батыр. При этом поэт Бердах следует модели «путешествие героя» (инициация): рождение – испытание – смерть – возрождение» (Дж.Кэмпбелл), а также соблюдает принцип дуальности природы персонажей как главных, так и второстепенных.

Ключевые слова: архетип, дастан, «Царь-самодур», хан, Гулим, Гульзар, девушка-батыр, джигит-батыр, мотив, дуальность.

FEATURES OF THE REPRESENTATION OF THE FOLKLORE ARCHETYPE OF THE GIRL BATYR IN BERDAKH’S DASTAN “THE TYRANT KING”

Abstract: The works of Berdakh, a prominent figure in classical Karakalpak literature, synthesize both folkloric and realistic traditions. The article examines the role of archetypes in the his dastan (epic poem) “The Tyrant King” («Aqmaq patsha»). Dedicated to denouncing the injustices of the era and the arbitrary rule a despot, the work incorporates various folkloric archetypes. The author explores how the images of the two main heroines, Gulim and Gulzar, were crafted based on

the folkloric archetype of the girl batyr (female warrior, batır qız). In doing so, the poet Berdakh follows the model of the “hero’s journey” (initiation): birth – ordeal, death – rebirth (by J.Campbell) and also adheres to the principle of duality in the nature of both his main and secondary personages.

Keywords: *archetype, dastan, “The Tyrant King”, Gulim, Gulzar, girl batyr, dzhigit batyr, motive, duality.*

Malumki, Berdaq ijodida folkloriy an’analar bilan realistik an’analar sintezlangan. «Folkloriy an’ana yoki folkloriy tasvirlash asosida reallik emas, balki ideallik mavjud. Xalq sevgan botirlarni, suluvlarni, el boshchilarini ideallashtirib tasvirlash yoki insoniy hissiyotlarni umumiy xarakterda aks ettirish folklordagi asosiy tamoyil sanaladi. Shoyir (Berdag – J.U.) folklordagi ushbu ideallashtirib tasvirlashni ijodkorona o‘zlashtirib oladi va o‘z she‘rlarida konkret hayot sharoitlarini umumiy emas, balki yakka taqdirlar orqali aks ettiradi» [2, b. 61]. «Ahmoq podsho» dostonida folklor an’analarining sintezi namunasi botir qiz arxetipining Gulzar obrazida «tug‘ilish – sinov – o‘lim – qayta tirilish» universal modeliga (Dj.Kempbell) mos reprezentatsiyalanishida (qayta bo‘y tiklashida) namoyon boladi.

Tug‘ilish. Dostondagi voqealar bayoni Gulzarning dunyoga kelishiga sababchi bolgan vaziyatlardan boshlanib, bosh qahramonning tug‘ilish motivi befarzandlik motividan so‘ng berilgan. Yani bolajak bosh qahramonning otasining farzand ko‘rish armonida bolishi, bunda xonning faqat o‘gilli bolishni xoxlab, biroq o‘gil emas, qiz bolaning (Gulzarning) dunyoga kelishi, u qiz tug‘ilar-tug‘ilmasdanoq uning hayotiga shubhasiz xavf do‘nib turishi aytiladi. Folkloriy an’ana boyicha befarzandlik motivida bola kekxa ota-onadan yoki bo‘lmasa sakral kuchlarning yorlaqashi bilan tug‘iladigan bolsa, Ahmoq podsho befarzandligidan nolib, Haqning marhamat qilishini tilaydi. Ushbu jihatdan bu manzara «Alpamis» dostonida befarzand Bayborining farzandli bolishni niyat qilishi motivi bilan ancha yaqin turadi [3, b. 5].

Endi tug‘ilajak Gulzarning otasi – kekxa xon o‘zining bir tirnoqqa zor ekaniga qaramay, agar o‘gil emas, qiz tug‘ilganday bo‘lsa, uni o‘ldirishga ichidan so‘z bergan payti quyidagicha beriladi:

«Perzent qalmasa izimde,
Ne máni bolar sózimde,
Tómen etpegey júzimdi» –
Dep patsha nalıgan eken.
«Keldim mine eliw jasqa,
Perzent kórdi mennen basqa.
Qáhárim ótti qara tasqa,
Paydası ne?» – degen eken.
«Aldım elden arıw tańlap,
Qushtım sulıwları saylap,
Atan túye boldım jaydaq,
Ne sánım bar? – degen eken. <...>
«Kesh emesdur talap qılsam,
Jáne hám sulıwlar alsam,

Haq jarilqap ulli bolsam», –
Dep patsha oylagan eken.
«Bar etse sol qiyalimdi,
Shashayin dunya-malimdi.
Uldi tuwgan hayalimdi,
Aq mamiqqa oratayin.
Qiz miyrasi bolar kimniñ?
Korsetpegey qiz tuqimin,
Qizdi tuwgan qatinimniñ
Basin kesip tuwratayin!» [1, b. 190]

Ushbu vaziyatda botir qizning dunyoga kelishi Berdaq tomonidan dinamik yo‘sinda bayon etilgan. Onani tutgan dardning achchiq bolishi, uning ko‘z yorishining qiyin bolishi – qiz bolaning yorug‘likka chiqishi kelmagani deb, tug‘ilgandan keyin esa norasidaning yupanmay chirqillab yig‘lashi – uning shum dunyoga kelganiga nolishi, deb anglashiladi. Qizig‘i shundaki, endigina tuqqan onaning holati xech ham o‘zgarmasdan, avvalgidek bolib qoladi. Ko‘zi yorgan ona qiz tuqqaniga qiynalmaydi, o‘gil emas deb ham injimaydi.

Go‘daklarning (Gulzar va undan ikki yildan so‘ng tug‘ilgan Anarning) pinhona joyda – yer ostidagi saroyda saqlanishi qoraqalpoq folkloridagi egizak Anjim bilan Sharyarning hovuzga tashlanganda tirik qolib, yot ko‘zlardan yiroqda, suvda bamaylixotir suzib yurishi tasvirlangan epizodni eslatadi. Bu yerda ilohiy go‘dak (божественный ребенок) motivi qo‘llanilgan.

Botirning karomatli o‘sishi motivi to‘laligicha berilmay, faqat Gulzarning dunyoga kelishi, u yer ostida quyosh yuzini ko‘rmay o‘skani (shuningdek, Anarning ham) haqida aytiladi va botir qiz haqidagi bundan keyingi bayon Gulzarning 15, Anarning 13 yoshga to‘lgan chog‘idan, ularning yer yuziga chiqishni xohlab Zariuni so‘roqqa tutgan fursatidan boshlanadi.

Bulardan tashqari, Gulzarning bolaligiga bag‘ishlangan qismda yangi tug‘ilgan go‘dakaning otasidan suyunchi so‘rash (súyinshi soraw), norasidaga ism qo‘yiw (at qoyiw); to‘y berish (toy beriw; bu to‘y yuqoridagi sabablarga ko‘ra pinhona o‘tkaziladi), Ziyuar Anarni tug‘ar paytda baqan qurib jugan kerish (baqan qurip júwen keriw) singari folklor motivlari o‘rin olgan.

Sinov bosqichida folklor epik qahramoni odatda matrimonial maqsadda yoki bo‘lmasa el-yurti dushmandan himoya qilish uchun otlanib chiqadi va uning botirlik kuch-g‘ayrati, diyonati, sakral kuchlar bilan aloqasi sinaladigan turlicha voqealarni boshidan kechiradi. Gulzar yoshi 15 ga kelganda yo‘lga chiqishga bel bog‘laydi: u yer ostidan tashqariga chiqishi bilanoq otasining bog‘iga boradi. Dostonda botir qiz uchun sinov bo‘lgan narsa: Gulzar va Anarning pinhona boshpanasidan yorug‘ dunyoga chiqqan paytida qari xonning, ya‘ni ozining tuqqan otasining ularga gap otib, surbetlik qilishidan; ikkalasi ham o‘zining qizi ekanligini bilgan chog‘i xon ikki ilon o‘ralgandek seskanib, farzandlarini tan olmay, qizlari qanchalik zor yig‘lagani bilan ham quloq tutmaganidan; shu bilan ham to‘xtamay, «podsholar ikki so‘ylamas, ahd etkanman» («patshalar ekki sóylemes, sert etkenmen») deya eldan avloq joyga, to‘qayga oborib, ikkalasini bitta turang‘ilga dorga osishni

buyurganidan – xullas, Gulzar bilan Anarning qancha ruhan va jismonan ozob cheksa ham farzandlik hissidan kechmay, otasiga nisbatan umidini uzmasligidan iborat.

O‘lim. Ahmoq podshoning amri bilan jallodlar Gulim va Anarni Jayhun daryo yoqasidagi qalin to‘qayga oborib dorga osadi. Shu xaxoti podsho saroyidan avvallari qochib qutulib, ushbu to‘qaydagi qo‘rg‘onchani makon etkan ikki botir yigit jallodlarga tashlanib, qizlarni o‘limdan qutqaradi. Ikki qiz hushsiz qolgan bo‘ladi. «To‘qay – narigi dunyoning (u dunyoning – J.U.) simvoli sanaladi. Ibtidoiy odam to‘qayni o‘limning makoni deya qabul qiladi, chunki unda havf do‘nib turadi (yovvoyi hayvonlar). To‘qayda yovuz ruhlar yashaydi» [4]. Turkiy xalqlarda odamni o‘rab turgan atrofni muayyan bir ruhlar makonlaydi, degan tasavvur bor. Jumladan, «Qozon tatarlarining saqlanib qolgan barcha mifologiyasi tabiatning har xil o‘rinlarini makanlovchi faqatgina ruhlarning qoldiqlari bilan deyarli cheklanadi. Masalan, suv ruhlariga, toqay ruhlariga, insonning makoniga yaqin erda yashovchi ruhlarga, o‘z ajdodlarining ruhlariga ishonish saqlanib qolgan, deylik, u yangi din bilan ham istisno etilmaydi» [5].

Hushsiz qolish, ya‘ni behushlik – bu ongning o‘lim bilan chegaradosh holati. Asarda Gulzar bilan Anarning dorga osilishi va hushsiz qolishi ularning ramziy o‘limini bildirib, qahramonlarning avval dorga osilishi, shuning asoratidan hushini yo‘qotishi Gulzar bilan Anarning o‘lim bilan kurashgan holatini kuchaytib bergan.

Qayta tirilish. Botir yigitlar Gulzar bilan Anarni osgan dor arqonini qilichlab qiyib, qizlarni hushiga keltiradi. O‘limdan omon qolgan ikki qiz o‘zini qutqargan ikkovlon yigit bilan nikohlashadi. Endi Gulzar bilan Anar ikki botir yigit bilan birikib, yurtdan ko‘p lashkar to‘plab, xon ustiga yurish qiladi va oxir-oqibat podshoni yashirib yotgan joyida ushlab olib, qarqirab so‘yadi.

Ko‘rib turganimizdek, botir qiz Gulzor bunyod bo‘lishdan boshlab turli sinovlarga duch kelib, jangovar jasorat ko‘rsatib yovuzlikning o‘rdasini yo‘qotadi.

Berdaq tomonidan botir qiz folklor arxetipining XIX asr realiyalari negizida reprezentatsiyalanishi «Ahmoq podsho» dostonining mazmuniga romantik ruh bag‘ishlab, Gulimni ham, Gulzarni ham dovyurak qizlar sifatida qabul qilishga asos yaratadi. Ular voqelikni shundayligicha qabul qilishni xohlamaydi, ijtimoiy sharoitga rozi emas. Boshida Gulimni kambag‘al baliqchining qizi sifatida tanigan bo‘lsak, asar so‘ngida xon saroyida, qafasda yashasa ham, yonidagi xonning boshqa xotinlari, ya‘ni kundoshlar bilan inoqlikda ish tutib, qiyin vaziyatdan chiqishning yo‘lini topa oladigan mard ayolning, Gulzardek botir qizning onasining qiyofasini koramiz.

Gulzarni eng avval uchratganimizda, u murg‘akkina qizcha edi. Syujet finalida Gulzar otasiga nisbatan homxayollaridan xalos bo‘lib, uning asl basharasini anglab yetgach, ozodlik va erkinlik uchun yovuzlikka qarshi kurashga tayyor turgan va shu kurashda yengib chiqa oladigan nihoyatda qaytmas qiz sifatida gavdalanadi.

«Ahmoq podsho» dostonida obrazlarni yaratishda Berdaqning folklor an‘anariga rioya qilishi personajlar tabiatining dualligini ta‘minlagan:

1. Xotin-qizlardan bosh qahramon ikkita, bu – Gulim va Gulzar. Gulimning o‘zgachaligi – tolmas kuch-g‘ayratida, uning ichki olami, barcha xatti-harakati xalqning idealiga mutlaqo mos kelishidadir. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, uning farzandi Gulzarni onasining botirona yo‘lining

davomchisi sifatida qabul qilamiz. Gulzardan boshqa xonning yana bir qizi bor, bu – Anar. Qizlar yer ostida birga ulg‘ayadi, yer betiga chiqib, bog‘ni oralab yurganida o‘z otasi – xonni uchratadi. Umrida birinchi marotaba ko‘rgan otasidan mudhish gaplarni eshitganda, mana shu ma‘naviy-jismoniy azobni ikkalasi birga boshidan o‘tkazadi.

2. Xonga gunohkor bo‘lib, saroyda jallodlarning qo‘liga tushkan joyidan qochib qutulgan va so‘ngra Gulzar bilan Anarni dordan omon olib qolgan botir yigitlar ham ikkita. Mana, botir yigitlar ikki qiz bilan boshlari birikib, yovuzlikni o‘z uyasida yo‘q qilish uchun xon saroyida qaytib boradi.

3. Xon ikkita, bu qari xon va uning o‘g‘li. Ular ikkalasi ham zulmkor bo‘lib, mamlakatni o‘z bilganlaricha boshqaradilar.

4. Gulim xonning sovchilari (jawshilar) tomonidan saroyga keltirilib qafasga tashlanganida, u yerda yana bitta qiz bor edi. Mazkur epizod xon qo‘liga tushgan xotin-qizlarning huquqsizligi, ularning erkinligi va ixtiyorining oyoq osti bolishi effektini kuchaytirib, xonning tajovuzkorona asliyatini oshkora etishga xizmat qiladi.

5. Gulzar va Anarning otasi ikkita, deya qarash mumkin. Birinchi ota – bu ularni bunyod etgan xon. Qizlarning chinakam otasi, deyishga loyiq ikkinchi personaj – bu Zariu qul. U qizlar tugilishi bilanoq ularga bitta ko‘zda qarab, havfsizligi uchun qayg‘urgan, tarbiya bergan insondir. Dostonning finaligacha Zariu qizlarning ustoz, ma‘naviy jihatdan qo‘llab-quvvatlovchisi, xomiysi funksiyasini bajaradi.

6. Zariu qul xondan suyunchi so‘rash uchun ikki marotaba saroyga boradi. Birinchisida xon xuzuruga kirishga jur‘at eta olmaydi, ikkinchi bor u suyunchi so‘raydi, biroq ahmoq podshoning gazabiga uchrab, qulog‘idan ayriladi.

7. Xonlikdagi xalq bilan xotin-qizlarning vaziyatini tasvirlashda ham duallik mavjud. Xonning o‘z qo‘l ostidagi xalqi va qo‘liga tusgan qizlarga (umuman ayol zotiga) nisbatan munosabati shoir tomonidan parallel tarzda berilgan.

8. Botir arxetipi ikki qiyofada (ипостась) namoyon bo‘ladi: erkak va hotin-qiz (nochor). Bu Gulim, Gulzar, ikkita botir yigit.

Xullas, Berdaq tomonidan «Ahmoq podsho» dostonini ijod qilishda folklor arxetiplari ahmoq podsho, Gulim, Gulzar, Zariu qul t.b. obrazlarda realistik yo‘sinda reprezentatsiyalangan. Biz «Ahmoq podsho» dostonini arxetipik nuqtai nazardan o‘rganganimizda, botir qiz folklor arxetipi Gulim va Gulzar obrazida transformatsiyalanishi natijasida qoraqalpoq mumtoz adabiyotida yangicha mazmundagi obrazlar yaratilganining guvohi bo‘ldik.

Adabiyotlar:

1. Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкис: Қарақалпақстан, 1997. – 220 б.
2. Тоқымбетова Г.А. Бердақ дәретиўшилигинде фольклорлық дәстүрлер. Пим һәм јәмийет. №3, 2016. 61-б.
3. Қарақалпақ фольклоры. Алпамыс / Көп томлық. 1-8 томлар. Нөкис: Қарақалпақстан, 2007. – 756 б.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-smerti-v-mifologii-narodov-tropicheskoy-i-yuzhnoy-afriki>

5. <https://realnoevremya.ru/articles/265737-u-drevnih-tyurkov-suschestvuet-povere-o-vtorostepennoy-dushe>